

Bali veetemplid ja riisipõllud: UNESCO maailmapärandil ja selle ümber

AIVAR KRIISKA

Enam kui 17 000 saarega Indoneesia saarestikus paiknev Bali on väike (pindala 5632 km²), kuid omapärane osa sellest arhipelaagist. Tänapäeval elab sel Saaremaast vaevalt kaks korda suuremal saarel 4,4 miljonit inimest. Kuidas selline üüratu rahvamass, mis eestlasele omases mõõtskaalas peaks olema no nii 44 korda väiksem, Balile ära mahub? Seda enam, et tegemist on kirju seltskonnaga: üle 80% elanikkonnast on küll hinduistid, kuid saarele jagub ka moslemeid, kristlasi ja budiste. On selge, et Bali asurkonnal on tulnud viimaste aastatuhandete jooksul lõimida endasse omajagu uut, kuid seda õnneks määral, mis ei aja lõhki, vaid täiendab.

Olen Balil olnud liiga vähe, et hoomata selle saare ajalugu ja tänapäeva kogu nüansirikkuses. Minu viimased Bali reisid kestsid siiski piisavalt pikalt, et tekkis isu kaevuda veidi sügavamale ja nähtut-kogetut läbi ajaloolise konteksti korrastada. Miks siis mitte jagada kogutut esseistlikus vormis teistegagi, seda enam, et mitmed Eesti teadlased on olnud viimastel aastatel Tartu Ülikooli veetava *The Oceanic and South East Asian Navigators* (OCSEAN) projekti¹ raames Baliga tihedalt seotud ning loodetavasti toidavad kujunenud kontaktid ja ühistegevused teadusejuurikat veel pikalt, sealhulgas arheoloogia ja arheogeneetika vallas.²

Väikese Bali sees on suurem Bali

India ja Vaikset ookeani eristas üle 5000 km pikkuses Indoneesia saarestikus on Bali vaid täpik Euraasia kontinendi serval. Nagu enamik Indoneesia saari, tekkis ka Bali miljonite aastate eest Indo-Austraalia laama sukeldumisel Euraasia laama alla, mille tulemusel kerkis ookeani põhi veepinnast kõrgemale, moodustades maismaa. Seda on omakorda kujundanud vulkaaniline tegevus, mille tulemuseks on vulkaanide ahelik Bali põhjaosas, kuid vulkaaniliste setetega on kaetud suurem osa saarest.

Aivar Kriiska, laboratoorse arheoloogia professor, arheoloogia osakonna juhataja, ajaloo ja arheoloogia instituut, Tartu Ülikool, Ülikooli 18, 50090 Tartu, aivar.kriiska@ut.ee

¹ OCSEAN oli Euroopa Liidu Horizon 2020 teadus- ja innovatsiooniprogrammi (Marie Skłodowska-Curie toetusleping nr 873207) rahastatud rahvusvaheline projekt; koordinaator dr Monika Karmin. 25 institutsioonist koosneva konsortiumi eesmärgiks oli uurida Kagu-Aasias ja Okeaanias rahvastiku geneetilist mitmekesisust ja demograafilist ajalugu alates arhailistest hominiinidest kuni malai-polüneesia keelkonda kuuluva rahvastiku levikuni. Kodulehekül: <https://www.ocsean.eu/>

² Uuringuid toetab Tartu Ülikooli arheoloogia, geneetika ja lingvistika sidusuuringute kolleegium.

Kõrguste vahe Balil on enam kui kolm kilomeetrit. Kaks vulkaani on praeguseni aktiivsed: Batur purskas viimati 2004. ja Agung 2017. aastal.

Jäaegadel, mil mandriliustikud sidusid vett ja maailmamere tase oli tänasest palju madalam, oli Bali osa Jaava saarest ja koos sellega maismaalises ühenduses Kagu-Aasia mandriosaga (nn Sundaland).³ Seetõttu on taimkate ja loomastik Balil aasiapärase. Muuhulgas elasid saarel kuni 1950. aastateni Bengali tiigid.⁴ Bali ajalugu on olnud täis maavärinaid, vulkaanipurskeid, maalihkeid ja tsunamisid. Loodusjõud on tapnud tuhandeid inimesi, kuid samas loonud seelses troopilises kliimas erakordselt soodsaid kasvutingimusi (viljakas pinnas ja rohkelt sademeid) nii metsikule taimestikule kui ka kultuurtaimedele, tagades saare asukatele head äraelamist.

Looduslik mitmekesisus ning raske läbitavus maismaad mööda muudab Bali suuremaks, kui matemaatiline pindala seda näib lubavat. Saare läbimine on raske nüüdki. Teedel valitsevad mootorsõidukite ülekülluse tõttu pidevad ummikud, mistõttu pole vahemaid mõistlik mööta mitte kilomeetrites, vaid tundides. Teisalt on osa Bali külasid olnud üpris isoleeritud, mis on põhjustanud seelses rahvastikus nii kultuurilisi (erinevad matmistraditsioonid, sünnijärgsed rituaalid jne)⁵ kui ka geneetilisi eripärasid, näiteks sünnipärane kurtus Bengkala külas.⁶

³ M. I. Birda, D. Taylorb, C. Hunt. Palaeoenvironments of insular Southeast Asia during the Last Glacial Period: a savanna corridor in Sundaland? – *Quaternary Science Reviews* 2005, 24 (20–21), lk 2228–2242.

⁴ H. R. Xue, N. Yamaguchi *et al.* Genetic ancestry of the extinct Javan and Bali tigers. – *Journal of Heredity* 2015, 106 (3), lk 247–257.

⁵ N. K. N. Audyandari. God, love, and death of Trunyan Village. – *Life and Death Journal of Eschatology* 2024, 2 (1), lk 38–50; I. N. Suastika, G. P. A. J. Susila, N. M. A. Widiastini. Traditional life of Bayung Gede community and its development as cultural attraction. – *International Journal of Applied Sciences in Tourism and Events* 2019, 3 (1), lk 108–121.

⁶ S. Winata, I. N. Arhya *et al.* Congenital non-syndromal autosomal recessive deafness in Bengkala, an isolated Balinese village. – *Journal of Medical Genetics* 1995, 32 (5), lk 336–343.

Inimasustuse alguses

Kui teistelt Indoneesia saartelt on saadud mitmeid haruldasi ja inimajaloo jaoks suure seletusjõuga minevikuleide, on Bali praeguseks teadaolev lugu vähem sensatsiooniline. Nüüdisinimese kujunemise pusle kokkupanemisse on andnud tubli panuse naabersaarelt Jaavalt leitud kuni 1,5 miljoni aasta vanused *Homo erectus*'e fossiilsed luud⁷ ja Florese saarelt avastatud 100 000 kuni 60 000 aasta vanused *Homo floresiensis*'e – nn kääbikinimeste – säilmed.⁸ Ent Bali saarel võib siiski veel mõndagi varuks olla: vaevast et hominiidid sattusid Floresele teisiti kui läbi nüüdisaegse Bali. Tegelikult ongi Balilt juba leitud – näiteks Baturi järve lähedalt Trunyanist ja Kedisanist – üksikuid kiviesemeid, mis meenutavad kangesti *Homo erectus*'e aegseid varapaleoliitilisi esemeid, kuid kindlalt dateeritud leiukomplekse pole senini avastatud.⁹

Teadmata on seegi, millal nüüdisinimene Balil kanda kinnitas. Võib arvata, et nüüdisinimesed, kes võimalik et juba enam kui 60 000 aasta eest asustasid Austraalia, vähemalt läbisid praegust Bali saart.¹⁰ Selge on see, et asustuse kujunemise ajal oli maailmameri palju madalamal ja Bali maismaa suurem kui praegu, mistõttu on osa paleoliitilistest inimtegevuse jälgedest India ja Vaikse ookeani vete vallas. Üks koht, mis seda teadmist n-ö käega katsutavalt kinnitab, on Bali saare vahetus naabruses paikneval väikesel Nusa Penida saarel asuv Song Toyapakeh¹¹ – 16 m sügavusel vee all paiknev koobas, kust on leitud inimeste poolt lõhestatud ja kuumutatud loomaliik, mis pärinevad viimase jääaja lõpuosast. Selle asustusetapiga seondub arvatavalt ka osa Bali põhjarannikult leitud kivist tööriistu.¹²

Võtmepiirkonnaks kiviaegse asustuse uurimisel on Lõuna-Balil paiknev Jimbarani karstiaala, kust on teada üle kolmekümne muinasinimese kasutatud koopa.¹³ Seal on leitud lubjakivist ja vulkaanilistest kivimitest tööriistu ja nende valmistamisjääke, luust ja bambusest otsikuid ja teravikke ning merekarpidest kirveid ja õngekonkse. Mujalt Indoneesiast ja laiemalt Kagu-Aasiast kogutud analoogiliste leidude järgi otsustades on need esemed enamuses üle 4000 aasta vanad.

⁷ Y. Rizal, K. E. Westaway *et al.* Last appearance of *Homo erectus* at Ngandong, Java, 117,000–108,000 years ago. – *Nature* 2020, 577, lk 381–385.

⁸ M. J. Morwood, R. P. Soejono *et al.* Archaeology and Age of a New Hominin from Flores in Eastern Indonesia. – *Nature* 2004, 431, lk 1087–1091.

⁹ I. M. Suastika. Traces of Human Life Style from the Palaeolithic Era to the Beginning of the First Century AD. – Burials, Texts and Rituals. Ethnoarchaeological Investigations in North Bali, Indonesia. (Göttinger Beiträge zur Ethnologie, 1) Ed. by B. Hauser-Schäublin, I W. Ardika. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2008, lk 159–175.

¹⁰ E. H. Hayes, R. Fullagar *et al.* 65,000-years of continuous grinding stone use at Madjedbebe, Northern Australia. – *Scientific Reports* 2022, 12, <https://doi.org/10.1038/s41598-022-15174-x>.

¹¹ G. Keling, I. W. Sumerata *et al.* New evidence on prehistoric settlement in Song Toyapakeh, an underwater cave in Nusa Penida, Bali. – *L'Anthropologie* 2023, 127 (3), <https://doi.org/10.1016/j.anthro.2023.103160>.

¹² I. M. Suastika. Traces of Human Life Style.

¹³ R. A. Bawono, U. Najib, Kristiawan. Mesolithic and Neolithic cultures of the karst landscape at Jimbaran, southern Bali, Indonesia. – *Bulletin of the Indo-Pacific Prehistory Association* 2008, 28, lk 117–119.

Uued asjad, uued inimesed

Jimbarani karstiaala noorimad leiud kajastavad juba uut ajajärku Bali ajaloo. Millalgi alates 3000 aastat eKr toimusid ulatuslikud malai-polüneesia, arheoloogias juurdunud vana nimega austroneesia keeli kõneleva rahvastiku ränded Kagu-Aasias ja Okeaanias, mis said tõenäoliselt alguse Taiwani saarelt.¹⁴ „Austroneeslased“ koloniseerisid ka Indoneesia saared. Millal nad täpselt Balile jõudsid, on ebaselge, kuid arvatavalt toimus see hiljemalt 2. aastatuhandel eKr. Uusasukad tõid kaasa riisikasvatuse ja koduloomapidamise. Selle ajajärguga seonduvad Bali erinevatest osadest ja Nusa Penida saarelt leitud lihvitud kivist raieriistad ja vanimad savinõukillud. Metalle õpiti tundma järgmisel aastatuhandel. Tänapäevaste Bali meeste DNA uuringud näitavad, et ligi 84% Y-kromosoomi geenifondist on seotud „austroneeslastega“ ja kõigest 2,2% varasema kiviaegse rahvastikuga, mis tähendab, et elanikkond saarel sisuliselt vahetati välja.¹⁵

Enam on teadmisi kogunenud meie ajaarvamisele eelnenud viiesaja aasta kohta. Sellest ajast on avastatud nii asula-, sadama- kui ka matmispaiku ning kogutud juhuleide. Üks Balile omane nähtus, mida esines ka mõnel pool Jaava ja Borneo saarel ning Filipiinidel, oli surnute matmine kivist sarkofaagi ja seda sageli rohkete panustega.¹⁶ Sarkofaage ja nende tükke on Balilt teada sadakond, kuid ainult väike osa neist on oma algses asukohas ja välja kaevatud arheoloogide poolt. Just saarelt leitud sarkofaagide, arvatavalt esivanemaid kujutavate kiviskulptuuride ja „kivitroonide“ kaudu seotakse Bali Indoneesia saarte suuremate megaliitkultuuridega.¹⁷

Vaadeldaval perioodil oli Bali elanikel rohkesti kontakte Kagu-Aasia mandriosa ja Indiaga, millele osutavad muude leidude kõrval eriti Bali põhja- ja loodeosa asula-, sadama- ja matmispaikadest (Gilimanuk, Sembiran, Pacung ja Pangkung Paruk) leitud importkeraamika killud ning klaasist ja metallist esemed – nii nende kuju, tehnoloogia kui ka keemiline koostis.¹⁸ Üks kaubatee seondus Kagu-Aasia mandri-

¹⁴ P. Bellwood. The Austronesian Dispersal and the Origin of Languages. – Scientific American 1991, 265 (1), lk 88–93.; H.-c. Hung, M. T. Carson. Foragers, fishers and farmers: origins of the Taiwanese Neolithic. – Antiquity 2014, 88 (342), lk 1115–1131.

¹⁵ T. M. Karafet, J. S. Lansing *et al.* Balinese Y-Chromosome Perspective on the Peopling of Indonesia: Genetic Contributions from Pre-Neolithic Hunter-Gatherers, Austronesian Farmers, and Indian Traders. – Human Biology 2005, 77 (1), lk 93–114.

¹⁶ R. P. Soejono. On Prehistoric Burial Methods in Indonesia. – Bulletin of the Archaeological Institute of the Republic of Indonesia, 7. Jakarta: Berita Lembaga Purbakala dan Peninggalan Nasional, 1969, lk 4; M. Drawatik. The Burial System at Pacung. – Burials, Texts and Rituals Ethnoarchaeological Investigations in North Bali, lk 177–190.

¹⁷ I. M. Sutaba. Preliminary notes on ancestor statues in Bali. – Bulletin of the Indo-Pacific Prehistory Association 1997, 16 (3), lk 229–232; I. M. Sutaba. Living Megalithic tradition in Bali. – Jurnal Arkeologi Malaysia 1998, 11, lk 41–50.

¹⁸ T. O. Pryce, A. Calo *et al.* Copper-base Metallurgy in Metal-Age Bali: Evidence from Gilimanuk, Manikliy, Pacung, Pangkung Paruk and Sembiran. – Archaeometry 2018, 60 (6), lk 1271–1289; A. Calo, I. Moffat *et al.* Reconstruction of the late first millennium AD harbor site of Sembiran and analysis of its tradeware. – The Journal of Island and Coastal Archaeology 2020, 17 (1), lk 152–169.

Taman Bali külast 1960. aastatel leitud kivist sarkofaag Gedong Arca arheoloogiamuuseumis Bedulu külas Balil.

Foto: Aivar Kriiska

osaga, ennekõike tänapäevase Vietnamiga,¹⁹ kust toodi Balile eri materjalidest, eriti pronksist töö- ja tarberiistu ning ehteid. Tõenäoliselt pärineb just sealt osa Bali eri paigust leitud pronksist mõõku, pistodasid, kirveid, anumaid, trumme ja ehteid. Arvatavasti saadi sedakaudu tõuge ja vajalikud oskused ka kohalikuks pronksitööks, kuigi toormaterjal selleks tuli saarele tuua – Balil ei leidu ei looduslikku vaske ega tina.

Hiljemalt 2. sajandi lõpul eKr said alguse kontaktid Indiaga, kust toodi Balile muuhulgas kullast ehteid. Tõelise eksootikana on Pangkung Paruki matmispaigast leitud Rooma impeeriumi alal (tõenäoliselt Egiptuses) 1.–4. sajandil valmistatud kuldfooliumiga klaashelmeid²⁰ – haruldusi, mida jõudis samal ajal ka maailma sootuks

¹⁹ A. Calo, B. Prasetyo *et al.* Sembiran and Pacung on the north coast of Bali: a strategic crossroads for early trans-Asiatic Exchange. – *Antiquity* 2015, 89 (344), lk 378–396.

²⁰ Kuldfooliumiga helmed, kus õhuke kullakiht on paigutatud kahe klaasikihi vahele, moodustasid olulise osa Rooma, sealhulgas Indiasse suunatud, klaasikaubandusest: A. Calo, P. Bellwood *et al.* Trans-Asiatic exchange of glass, gold and bronze: analysis of finds from the late prehistoric Pangkung Paruk site, Bali. – *Antiquity* 2020, 94 (373), lk 110–126.

teises otsas asuvaile Eesti aladele.²¹ Lisaks kuldfooliumiga helmestele on naabersaarelt Jaavalt leitud mõned Rooma mündid, mis on jõudnud Kagu-Aasia saartele kindlasti India kaudu kas otse või läbi Mekongi delta. Kui keraamika on kaudne kinnitus, et Bali põhjarannikul elasid vähemalt lühiajaliselt Indiast pärit inimesed, osutab vana DNA uuring Pacungi matmispaigast välja kaevatud 1. sajandil eKr maetud inimese hambast ühemõtteliselt tema pärinemisele Indiast.²²

Templite ajastu lätetel

Koos kaupmeeste ja ränduritega jõudsid Indiast ja Kagu-Aasiast Balile ka sealsed kultuurimõjud, sh budism ja hinduism. Lisaks jäi osa Indiast tulnud ise uusasukaina saarele pidama. Viimast kinnitavad tänapäeva Bali meeste geneetilised uuringud, mis näitavad, et geenivool kultuurivahetuse ajal oli märkimisväärne.²³ „Indiastumine“ toimus siiski pikkamööda, sajandite jooksul. Olulist osa täitsid selles ka kontaktid Jaava saarega, kus tekkis hindu-budistlik kuningriik juba 7. sajandil.²⁴ Bali elanikud kohanesid muutustega, kusjuures tegu ei olnud pelga kopeerimise, vaid „loova adaptatsiooniga“, kui kasutada siinkohal ameeriklasest rännumehe ja literaadi Willard A. Hanna sõnu.²⁵ Jaava saare mõjud tugevnesid uuesti 15. sajandi lõpul ja 16. sajandi alguses, mil sealt pages islami eest Balile nii preestreid, ülikuid, käsitöölisi kui muud hindu-budistlikku rahvast.²⁶ Sestpeale toitis kohalikku hinduismi ka vastasseis Jaava islamiusulistega. Ent lisaks religioonile avaldasid sisserändajad mõju ka kujutavale ja näitekunstile ning kirjandusele.

Bali ajalooline, kirjalike allikate aegne periood algas 8. sajandil väikestel keraamilistel pitsatitel olevate budistlike mantratega.²⁷ Hiljem lisandusid raidkirjad ning vaseplaatidest ja palmilehtedest (*lontar*’i raamatud) vana-bali- ja vana-indoneesiakeelsed käsikirjad.²⁸ Neis allikates võib veel paljutki varjul olla, sest *lontar*’id on

²¹ A. Kriiska, V. Lang, A. Mäesalu, A. Tvaure, H. Valk. Eesti ajalugu I. Eesti esiaeg. Tartu: TÜ ajaloo ja arheoloogia instituut, 2020, lk 254.

²² J. S. Lansing, A. J. Redd *et al.* An Indian Trader in Ancient Bali? – *Antiquity* 2004, 78 (300), lk 287–293.

²³ India haplogruppidega on seotud umbes 12% tänaste Bali meeste Y-kromosoomi geenifondist. Geneetika andmetele tuginedes on pakutud India haplogruppidega inimeste jõudmise ajaks Balile isegi 1100 kuni 600 aastat eKr, mis vajab aga kindlasti kontrollimist vana DNA uuringutega, sest on varasem kui praeguseks olemasolevad Indiast pärit arheoloogilised leiud. Tähelepanuväärne on seegi, et India haplogrupid on Indoneesias haruldased või puuduvad üldse, mis osutab selgelt otsekontaktidele. – T. M. Karafet, J. S. Lansing *et al.* Balinese Y-Chromosome Perspective.

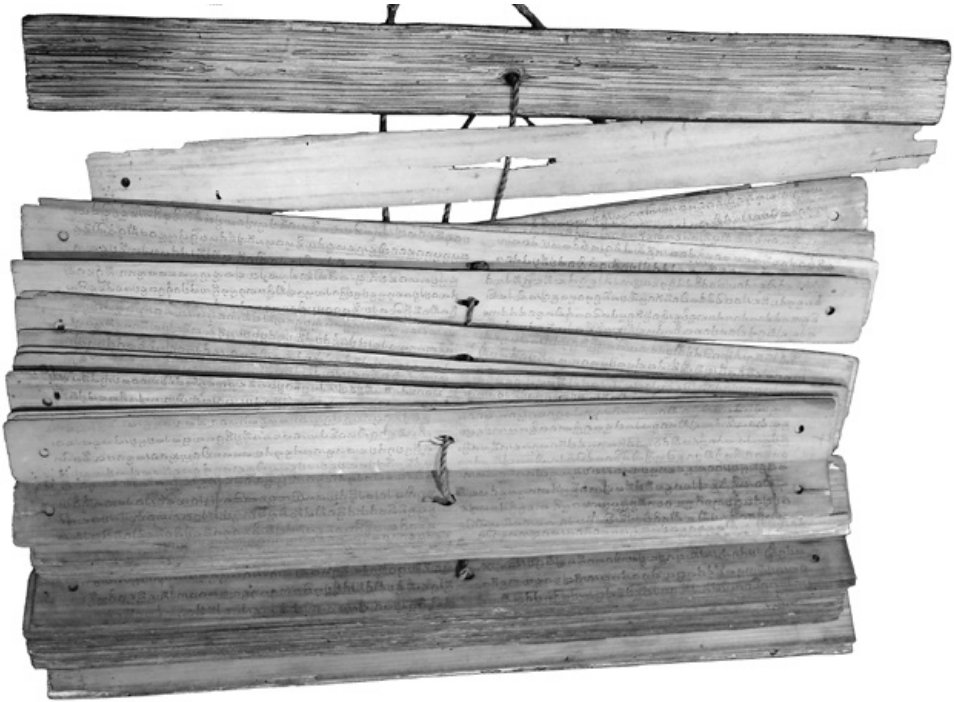
²⁴ I. K. Ardhana, I. N. Wijaya. Indian Influences on Balinese Culture: The Role of Hinduism and Buddhism in Present Day Bali. – *International Research Journal of Management, IT & Social Sciences* 2017, 4 (1), lk 88–105.

²⁵ W. A. Hanna. A Brief History Of Bali. Piracy, Slavery, Opium and Guns: The Story of an Island Paradise. Tuttle Publishing, 2016, lk 18.

²⁶ Samas, lk 20.

²⁷ I. K. Ardhana, I. N. Wijaya. Indian Influences on Balinese Culture.

²⁸ I. K. Setiawan. Socio-Political Aspects of Ancient Julah. – Burials, Texts and Rituals Ethnoarchaeological Investigations in North Bali, lk 215–225.

Paarisaja aasta vanune palmilehtedest lontar Gedong Kirtya raamatukogus.

Foto: Aivar Kriiska

balilaste seas pühad ja osa käsikirju on jätkuvalt preestrite või nende perede käes. Hirmu, et nende ürikute sisu (ja sealt saadav musta maagia vägi) võib sattuda valedesse kätesse, kuulsin ka ise ühelt kohalikult balilaselt, ja tema kartus oli siiras.

Alates 9. sajandist kuulus Bali (küllap oma piirkondlike suuremate ja väiksemate valitsejatega) Jaava hindu-budistlikusse Matarami kuningriiki (8.–11. sajand). Seotus naabersaarega jätkus kohalikel kuningatel tõenäoliselt ka kuningriigi lagunedes. 1343. aastal haarati Bali Jaaval kujunenud Majapahiti kuningriigi (1293–1520) koosseisu. Viimase languse ajal, kui mitte juba varem, tõusis Kagu-Balis esile kuningate dünastia residentsiga algul Sampranganis ja seejärel Gelgelis, kelle võimu alla läks ajapikku kogu saar.²⁹ 17. sajandi keskel hakkas aga seegi riik lagunema ning Balil tekkis mitmeid väikesi kuningriike: Badung, Bangli, Buleleng, Gianyar, Jembrana, Karangasem, Klungkung, Mengwi ja Tabanan, mille kuningad olid piirkonnas nii poliitilised kui ka vaimsed liidrid. Klungkungi kuninglik suguvõsa pärines Gelgeli kuningatest ja neile kuulus Bali kõrgeim valitseja tiitel – *Dewa Agung* („Võimas Jumal“), mis oli poliitilises mõttes siiski pigem formaalne.

²⁹ H. Hägerdal. Bali in the sixteenth and seventeenth centuries. Suggestions for a chronology of the Gelgel period. – *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 1995, 151 (1), lk 101–124.

Kohale jõuavad „tsivilisatsioonide tsiviliseerijad“

16. sajandi lõpul algasid kontaktid eurooplastega: 1585. aastal püüdsid Balil kaubandussuhteid arendada Malaisia poolsaarel Melakas kanda kinnitanud portugallased ning 1597. aastal väisasid Balit esmakordselt hollandlased.³⁰ Õnneks jäi Bali eurooplaste aktiivsest tegevusväljast esialgu kõrvale, olgugi et juba 1603. aastal rajas Hollandi Ida-India Kompanii naabersaarel Jaaval oma koloonia, mis kujunes Hollandi koloniaalimpeeriumi keskuseks. Hiinlaste, araablaste ja bugide kõrval oli hollandlastest kaupmeeste roll Balil siiski pisuke, piirdudes peamiselt orjakaubanduse ja oopiumiäri. Orjakaubandusest – nii vaeste kui ka soovimatute inimeste müümisest – sai tulus äri kohalikele valitsejatele. Põhiliseks ostjaks olid hollandlased, kes rakendasid naisi kodutöödel ja mehi koloniaalarmees.

Hiinlaste tegevuse algusaeg saarel ei ole selge, kuid neid on saabunud sinna korduvalt ja osa neist on jäänud ka Balile elama. Muuhulgas annab hiinlaste mõjust tunnistust Hiinas vermitud müntide rohke kasutamine balilaste kaubanduses ja hinduistlikes rituaalides – vanim Balilt leitud Hiina münt pärineb 2. sajandist eKr. Arvatavasti millalgi 15. ja 17. sajandi vahel lisandus uskumus nende müntide maagilisse jõudu.³¹ Hiina mündid olid seaduslikuks maksevahendiks sularahatehingutes kuni 1950. aastateni ning hiinlaste jälge on näha ka Bali linnaarhitektuuris, eriti Singaraja linnas saare põhjarannikul.

Suuremat huvi hakkasid eurooplased Bali saare vastu tundma 19. sajandi alguses. Esmalt hollandlased, kuid peagi ka inglased, kes võtsid 1811. aastal hollandlaste käest mõneks aastaks ära koguni Jaava saare. Bali kohta koguti andmeid, uuriti valitsejate meelsust ja prooviti neid mõjutada valima võimalike sõjaliste konfliktide korral „õige“ pool. Lisaks eesmärgile kontrollida Baliga toimuvat kaubandust oli hollandlastel veelgi suurem plaan – allutada saare kuningriigid ühel või teisel viisil oma koloniaalvõimule. Kui püüda leida selles midagi positiivset, siis on need spioonide, „tasustatud rändurite“, müüdavate kaupmeeste ja teiste asjast huvitatud inimeste aruanded, mis on oluline ajalooallikas nii 19. sajandi algupoole balilaste eluolu kui ka eurooplaste koloniaalambitsioonide uurimiseks.

1849. aastal vallutasid hollandlased nii Jembrana kui Bulelengi kuningriigi, mis liideti Hollandi Ida-Indiaga, 1894 alistati Karangasemi ja 1900 Gianjadi kuningriik. 1906. ja 1908. aastal okupeerisid Hollandi koloniaalväed arutu vägivalla ja röövimistega Badungi, Tabanani ja Klungkungi kuningriigi ning ühendasid 1907. aastal kolooniaga Bangli kuningriigi. Klungkungi ja Badungi kuninglikud õukonnad lõpetasid oma elu rituaalsete enesetappudega – *puputan*-idega – otse holland-

³⁰ Kui ei ole viidatud eraldi, tuginen selles osas peamiselt kolmele raamatule, milles on antud põhjalik ülevaade eurooplaste koloniaalsetest ambitsioonidest Balil ning saare vallutamisest ja koloniseerimisest: H. G. C. Schulte Nordholt. *The Spell of Power: A History of Balinese Politics, 1650-1940* (Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, 170). Leiden: KITLV Press, 1996; R. Pringle. *A short history of Bali, Indonesia's Hindu realm*. Allen & Unwin, 2004; W. A. Hanna. *A Brief History Of Bali*.

³¹ N. Exelby, M. Eveleigh. *Secret Bali. An Unusual Guide*. Jonglez Publishing, 2019, lk 21.

laste kuulide all,³² jäädes nõndaviisi alistumatuks hollandi vägedele. Nagu paljudes UNESCO maailmapärandi kohtades, on mul siingi mõnikord häbi olla eurooplane.

Hollandlaste kontrolli alla haaratud Balil jäid endised kuningad mõnes piirkonnas asevalitsejaks, osa saarest allutati aga otse koloniaaladministratsioonile. 1920. aastatel reformiti süsteemi: kuninglike suguvõsade liikmed määrati endiste valduste regentideks ning 1938. aastal said neist taas kuningad Hollandi Ida-India koosseisu kuuluvates kuningriikides. Hollandi võimu katkestas Jaapani okupatsioon aastatel 1942–1945. Oma rägusele vaatamata (mis õnneks puudutas Balit vähe) andis see hoogu balilaste iseolemismeeoludele. Hollandlaste naasmise järel 1946. aastal viis see loomulikult erimeelsusteni ja sõjaliste kokkupõrgeteni, nii nagu teistelgi Indoneesia saartel.³³ 1949. aastal liideti Bali kuningriigid Indoneesia Ühendriikidega ja kümnendi jagu hiljem muudeti Bali selleks ajaks vabariigi nime võtnud Indoneesia mõningase autonoomiaga provintsiks. „Hindukuningriikide“ aeg oli läbi saanud, kuid õnneks mitte balilaste aeg.

UNESCO maailmapärand

Ajalugu ei kao jäljetult, Balil on see olevikus sügavalt sees ja õnneks hinduistliku, mitte kolonialistliku dominandiga. Bali hinduism on omanäoline. Loomulikult kuuluvad sellesse usk elu, surma ja taassünni tsükklitesse ning võimalusse mõjutada neid õigesti elatud eluga. Bali hinduismi kirjeldatakse tänapäeval sageli kui püha vee religiooni, mis sisaldab muuhulgas animismijooni, esivanemate ja pühakute kummardamist ning rohkearvulisi usulisi toiminguid, näiteks elumurrangu ja surma rituaale ning tseremooniat jumalatele ja esivanematele ning halbade jõudude tõrjeks. Seejuures arvatakse, et rituaalide täitmata jätmine või nende liig koonerdav või hoopis pillav läbiviimine mõjutab mitte üksnes elavate, vaid ka surnute kogukonda – see võib kaasa tuua probleeme nii selles kui järgmises elus ja mitte ainult konkreetsele komberikkujale.

Balilaste usuolu nähtava ja silmipimestavalt ilusa tipu moodustavad enam kui 20 000 templit. Nende mitmekesisus on aukartustäratav – kuninglikud, küla- ja perekondlikud templid, turundustemplid, banjari- ja subaki-templid, mäe- ja allika-templid, kui nimetada neist vaid osa. Bali templid on osa minevikupärandist, mis on tähtis kogu inimkonnale ja seetõttu kantud ka UNESCO maailmapärandi nimekirja mitmikobjektina „Bali provintsi kultuurimaastik: subaki süsteem kui Tri Hita Karana filosoofia avaldumine“.³⁴ Sellesse kuulub viis piirkonda: 1) Catur Angga Batukaru subaki maastik, 2) Baturi järv ja selle lähedal olev 3) Ulun Danu Baturi tempel, 4) Pakerisani jõe valgala subaki maastik ning 5) Taman Ayuni kuninglik veetempel. Kooslus on veidi eklektiline ja objektide leidmine vaatamata saare väiksusele aeganõudev, kuid see ettevõtmine tasub end kuhjaga ära.

³² R. Westerlaken. Reclaiming Klungkung's Cultural Heritage: Navigating the Complexities of Repatriation in Post-Colonial Bali. – *Journal of Bali Studies* 2024, 14 (2), lk 302.

³³ G. Robinson. State, Society and Political Conflict in Bali, 1945–1946. – *Indonesia* 1988, 45, lk 1–48.

³⁴ Vt <https://whc.unesco.org/en/list/1194/>

Subaki süsteemi näol on tegemist kanalitest, tunnelitest ja tammidest koosneva niisutussüsteemiga, mis ühendab veevoolu kaitsvaid ja suunavaid metsi, terrassidena rajatud riisipõlde ning erineva suuruse ja tähtsusega veeallikaid, mida kogukonnad üheskoos haldavad, ning nende koostöövõrgustike keskpunktidenä toimivaid vee-templeid. Ühteagu nii ökoloogiline, sotsiaalne kui ka religioosne subaki süsteem kätkeb endas *Tri Hita Karana* (minu tõlke-eelistuses „kolm harmoonia allikat“) filosoofilist kontseptsiooni, tasakaalu saavutamist inimese ja jumala, inimeste endi ning inimese ja keskkonna vahel.³⁵

Subakit haldavad üksused (*Sekeha Subak*) võiksid kanda meie keeli ühistu nime. Need korraldavad kogukondlikult riisikasvatuseks vajalike veesüsteemide kasutamist ja reguleerivad külvi- ja koristustsükleid. Subakid tekkisid arvatavasti juba 9. sajandil, kuid kirjalikes allikates on neid mainitud esimest korda kaks sajandit hiljem.³⁶ Põllumeeste võrdsel ühisosalusel ja -otsustusel põhineva ühistute süsteemi loomiseks andis põhjuse ilmselt asjaolu, et Bali maastik ei võimaldanud rajada niisutussüsteeme üksikutele küladele, vaid neid said ehitada ja hallata ainult mitu kogukonda koos.³⁷ Subakid kujunesid tõenäoliselt tütarkülade loomisel allavoolu ning koostööd tugevdasid subakite-sisened abielud.³⁸

Koostöö on sisuliselt ainus viis, kuidas sealsetes oludes saagikust tagada. Ülesvoolu elavad inimesed peavad jagama vett allavoolu paiknevate kogukondadega ning sünkroniseerima külvi- ja koristusaega, et vältida kahjurite levikut põllult põllule. Tulemuseks on erakordne riisitootlikkus, millelaolist on mehhaniseerimiseelses põllumajanduses saavutanud vähesed ühiskonnad. Subaki süsteemi abil suutsid Bali talupojad toota kaks korda enam riisi kui naabersaare Jaava elanikud. Tänapäevalgi on Balil veel üle tuhande kuni neljasajast põllumehest koosnevat subaki ühistut.

Bali riisipõllud on vaatamisväärsus omaette. Niisutussüsteemidega on loodud märgriisi põlispõllud, mis on püsinud sajandeid samas kohas viljakust kaotamata. Kanalite kaudu on suunatud jõgede veed põllumaadele, mille tulemusena saab kasvatada riisi nii tasandikel kui ka mäeterrassidel. Kirjalikud teated riisipõldudest pärinevad 9. sajandist, kuid võib arvata, et märgriisi kasvatamine ja vajalike niisutussüsteemide rajamine algas juba sajandeid varem. Senised katsed dateerida riisipõlde ei ole aga olnud edukad. Paiguti katavad riisipõllud kümneid hektareid, nagu Jatiluwihis, hõlmates terveid orgusid, kuid paljudes kohtades on need rajatud väikeste, vahel vaid mõnest põllust koosnevate terrassilappidena.

³⁵ I. K. Ardhana, I. N. Wijaya. *Indian Influences on Balinese Culture*, lk 92.

³⁶ Samas, lk 92.

³⁷ J. W. Christie. *Water from the ancestors: irrigation in early Java and Bali*. – *The Gift of Water: Water Management, Cosmology and the State in South-East Asia*. Ed. by J. Rigg. School of Oriental and African Studies. London: University of London, 1992, lk 7–25.

³⁸ J. S. Lansing, T. M. Karafet *et al.* A DNA signature for the expansion of irrigation in Bali? – *Past Human Migrations in East Asia. Matching Archaeology, Linguistics and Genetics*. Ed. by A. Sanchez-Mazas, R. Blench *et al.* London, 2008, lk 377–395.

Jatiluwihi riisipõllud Catur Angga Batukaru subaki maastikul. Need ei ole kõige uhkemad Balil, kuid kogu toimetehhanismi süsteemsus on siin silmaga haaratav ja mõistetav.

Foto: Aivar Kriiska

Üks võimalik piirkond, kus subaki süsteem alguse sai, on Pakerisani jõe valgala tänase Ubudi ja Gianyari linnade vahelisel alal, kus paiknesid tõenäoliselt saare varaste riikide keskused. Piirkond on rikkaliku ja mitmekihilise arheoloogiapärandiga (pronkstrummid, sarkofaagid jne),³⁹ sealt on leitud vanimad budistlike mantatega savipitsatid ning vanade pühamute varemeid, milles leidub nii budistlikke kui ka hinduistlikke kujutisi. Templite kohta on selles piirkonnas teateid juba alates 9. sajandist.⁴⁰

Veevool riisipõldudele saab alguse mägedest. Bali traditsioonilises käsitluses on kõikide allikate ja jõgede alglätteks Baturi kraatrijärv. See kant Kesk-Balis on müstiliselt ilus. Baturi vulkaan, mis piirkonnas võimutseb, on alates 1804. aastast, kui seda on üksikasjalikult dokumenteeritud, pursanud mitukümmend korda. Lokkavasse roheline löikab sealsetel maastikel sisse mustendav maapind. Vulkaanikatastroof on ka põhjus, miks UNESCO nimekirjas olev Ulun Danu Baturi tempel on isegi koolitamata vaatleja silmale uueilmeline. Tegu on 1926. aasta vulkaanipurskes peaaegu täiesti hävinud vana, kirjalike allikate järgi vähemalt 17. sajandist pärit templi riismetest ehitatud uusrajatisega, mis valmis 1935. aastal. Kuid tempel ei olegi pelk ehitus. Oluline on selle seos subaki süsteemidega. Ulun Danu Batur on koht, kus palutakse õnnistust põldudele ja veele, aidates hoida nii harmooniat ja tasakaalu kogu Bali saarel.

³⁹ E. A. Bacus. The Timbul site, Bali, and the transformations project: Material remains and considerations of chronology and typology. – Bulletin of the Indo-Pacific Prehistory Association 2013, 33, lk 1–19.

⁴⁰ Samas; I. K. Ardhana, I. N. Wijaya. Indian Influences on Balinese Culture.

Pärandinimekirja lõpetab veidi eraldiseisvana näiv Taman Ayuni kuninglik veetempel, mis kuulub Bali templiarhitektuuri tippteoste hulka ja on üks suuremaid omalaadseid rajatisi saarel. Seegi on osa subaki süsteemist, toites veega kolme subakit. Tempel rajati tõenäoliselt 18. sajandi keskpaiku Mengwi dünastia esivanemate pühamuna ja oli kuni 1786. aastani Bali saare võimsaima kuningriigi usuline keskus.⁴¹ Vesi on Taman Ayuni (mis eesti keeles tähendab ujuvat aeda) keskne element – see ümbritseb pühamu eri osi kraavidena ning templis on ka mitmeid tiike ja purskkaeve. Templi kujunduses on nähtud isegi Bali saare füüsilist geograafiat: templit ümbritsev kraav sümboliseerib merd ja erinevad tasapinnad maastiku tõusu rannikult mäetippudeni.⁴²

Lõpetuseks

Kui sageli on UNESCO maailmapärandi objektid surnud või kasutusel mõnel teisel, ennekõike turismi ja meelelahutuse eesmärgil või muundunud vormis nagu budistlikud altarid Angkori templites Kambodžas, on Balil asuvad UNESCO kohad veel elavad. Templites toimuvad jätkuvalt hinduistlikud usutalitused ja põldudel kasvab riis. Tulevik näitab, millist mõju avaldab Balile turism – kas need kohad muutuvad pelgalt atraksiooniks või säilitavad oma autentsuse. Turismist on saanud Bali saare jaoks ühtaegu võimalus ja probleem. See on juba praegu jõudnud oma kandevõime piirini: igal aastal käib saarel miljoneid turiste, näiteks 2024. aastal oli külastajate arv 17 miljonit, neist 6,3 miljonit väljastpoolt Indoneesiat.⁴³ Kuigi hotellide ja muude majutuskohade arv, mis küünib kindlasti juba tuhandettesse, ei ületa veel temple arvu, kasvab see jõudsalt. Lohutust pakub siiski teadmine, et muret Bali algupära ja eheduse kadumise pärast on õpetlased tundnud juba sellest ajast saati, mil saare külaliste arvu mõõdeti veel sadades tuhandetes. Jääb loota, et Balile, mille löi legendi järgi jumal iseendale, lubades alles hiljem inimestel sinna asuda, mahuvad ka tulevikus ära nii külalised kui oma traditsioonilisi toiminguid tegevad balilased.

⁴¹ B. Hauser-Schäublin. Temple and king: Resource management, rituals and redistribution in early Bali. – Journal of the Royal Anthropological Institute 2005, 11 (4), lk 747–771.

⁴² Vt <https://www.orientalarchitecture.com/sid/1659/indonesia/badung-regency-bali/pura-taman-ayun> (21.02.2025).

⁴³ Võrdluseks: 1930. aastal külastas Balit 1200 inimest, keda võiks liigitada turistiks, 1968. aastal 11 000 ja 1982. aastal 642 000 turisti.